

ISSN 2454-3705

श्रुतसागर | श्रुतसागर

SHRUTSAGAR (MONTHLY)

Mar-2016, Volume : 02, Issue : 10, Annual Subscription Rs. 150/- Price Per copy Rs. 15/-

EDITOR : Hiren Kishorbhai Doshi

पल्लविया जिनालय स्थित शेट-शेटाणी प्रतिमा,
(अनुमानित १३वीं सदी), पालनपुर (गुज.)

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

पालडी शाखा में अन्य प्राचीन भंडारों की हस्तप्रतों का स्केन डेटा सूचिकरण प्रोजेक्ट उद्घाटन समारोह के फोटो

ISSN 2454-3705

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर का मुखपत्र

श्रुतसागर

श्रुतसागर

SHRUTSAGAR (Monthly)

वर्ष-२, अंक-१०, कुल अंक-२२, मार्च-२०१६

Year-2, Issue-10, Total Issue-22, March-2016

वार्षिक सदस्यता शुल्क-रु. १५०/- ❖ Yearly Subscription - Rs.150/-

अंक शुल्क - रु. १५/- ❖ Issue per Copy Rs. 15/-

आशीर्वाद

राष्ट्रसंत प. पू. आचार्य श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी म. सा.

❖ संपादक ❖

❖ सह संपादक ❖

❖ संपादन निर्देशक ❖

हिरन किशोरभाई दोशी

डॉ. उत्तमसिंह

श्री गजेन्द्रभाई पढियार

एवं

ज्ञानमंदिर परिवार

१५ मार्च, २०१६, वि. सं. २०७२, फाल्गुन सुदि-७

प्रकाशक

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

(जैन व प्राच्यविद्या शोध-संस्थान एवं ग्रन्थालय)

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र कोबा, गांधीनगर-३८२००७

फोन नं. (079) 23276204, 205, 252 फेक्स : (079) 23276249, वॉट्स-एप 7575001081

Website : www.kobatirth.org **Email** : gyanmandir@kobatirth.org

अनुक्रम

1	संपादकीय	डॉ. उत्तमसिंह	3
2	गुरुवाणी	आचार्य श्री बुद्धिसागरसूरि	4
3	Beyond Doubt	Acharya Padmasagarsuri	6
4	Contribution of Jainism to Philosophy, History and Progress	Virchand R. Gandhi	8
5	दशार्णभद्र रास	डॉ. उत्तमसिंह एवं किरीटभाई के. शाह	11
6	श्रावक-श्राविकानी मूर्ति : ओक परिचय	मुनिश्री सुयशयंद्रविजय	19
7	भक्तामरस्तोत्र के अलंकारों का आंशिक अध्ययन	अभिषेक जैन	23
8	आचार्य श्रीकैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में ग्रंथसूचना शोधपद्धति : एक परिचय	रामप्रकाश झा	30
9	समाचार सार	गणेश-न्द्रभाई पट्टियार	32

प्राप्तिस्थान :-

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

तीन बंगला, टोलकनगर,
हॉटल हेरीटेज की गली में,

पालडी, अहमदाबाद - ३८०००७

फोन नं. (०७९) २६५८२३५५

संपादकीय

डॉ. उत्तमसिंह

श्रुतसागर का यह अंक आपके करकमलों में सादर समर्पित करते हुए हार्दिक आनन्द की अनुभूति हो रही है। इस अंक में गुरुवाणी शीर्षक के तहत आचार्यदेव श्री बुद्धिसागरसूरीश्वरजी म.सा. का लेख प्रकाशित किया जा रहा है जिसमें ज्ञानयोग विषयक विशद विवेचन प्रस्तुत किया गया है। द्वितीय लेख राष्ट्रसंत आचार्य भगवंत श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी म.सा. के प्रवचनांशों की पुस्तक 'Beyond Doubt' से क्रमबद्ध श्रेणी के तहत संकलित किया गया है तथा तृतीय लेख के तहत जैन गौरव पुरुष श्री वीरचन्द्रजी राघवजी गाँधी द्वारा लिखित 'Contribution of Jainism to Philosophy, History and Progress' नामक लेख क्रमशः प्रकाशित किया जा रहा है।

अप्रकाशित कृति प्रकाशन योजना के तहत इस अंक में आचार्य श्री हीरानन्दसूरिकृत 'दशार्णभद्र रास' नामक पद्यबद्ध रचना प्रकाशित की जा रही है। मारुगुर्जर भाषा में निबद्ध इस कृति का लिप्यन्तर आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर-कोबा के ग्रन्थागार में विद्यमान हस्तप्रत के आधार पर श्री किरीटभाई के. शाह ने किया है।

इसके साथ ही पूज्य मुनिश्री सुयशचन्द्रविजयजी म.सा. द्वारा संपादित 'श्रावक-श्राविकानी मूर्ति एक परिचय' नामक लेख प्रकाशित किया जा रहा है जिसमें जिनालय क्षेत्र में मिलनेवाली विविध प्रतिमाओं तथा उनके आस-पास उत्कीर्ण विवध वस्तुओं के आधार पर तत्कालीन परम्पराओं का शोधपूर्ण विवेचन प्रस्तुत किया गया है। 'भक्तामरस्तोत्र के अलंकारों का आंशिक अध्ययन' शीर्षक के तहत श्री अभिषेक जैन का लेख प्रकाशित किया जा रहा है जिसमें भक्तामरस्तोत्र में प्रयुक्त विविध अलंकारों का विशद विवेचन प्रस्तुत किया गया है।

'आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में ग्रन्थसूचना शोधपद्धति एक परिचय' लेख के तहत इस ग्रन्थागार में विद्यमान शोधसामग्री वाचकों के लिए कम से कम समय में उपलब्ध कराने हेतु प्रयुक्त संगणकीय प्रक्रिया का परिचय दिया गया है।

आशा है इस अंक में संकलित सामग्री द्वारा हमारे वाचक लाभान्वित होंगे व अपने महत्त्वपूर्ण सुझावों से अवगत कराने की कृपा करेंगे।

ગુરુવાણી

આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિ ॐ

જ્ઞાનયોગીને ક્રિયા કરવાની હોતી નથી તેનું કારણ દર્શાવે છે.

અવકાશો નિષિદ્ધોઽસ્મિન્નરત્યાનન્દયોરપિ ।

ધ્યાનાવષ્ટંભતઃક્વાસ્તુ તત્ક્રિયાણાં વિકલ્પનમ્ ॥ અધ્યાત્મસાર ॥

જ્ઞાનયોગમાં અરતિ અને રતિનો અવકાશનો નિષેધ છે તો ધ્યાનાવષ્ટંભથી ક્રિયાઓનો વિકલ્પ ક્યાંથી હોય? આ કાલમાં છટ્ટા ગુણસ્થાનક સુધી અમુક સાપેક્ષ દૃષ્ટિથી ક્રિયાયોગ છે. જ્યાં જ્ઞાનયોગવડે આત્મરમણતા થતી હોય ત્યાં ક્રિયાની કંઈ જરૂર નથી એટલું જ નહિ પણ ક્રિયા કરવાની વિકલ્પ સંકલ્પ કરવાની પણ જરૂર નથી. આત્મધ્યાનમાં રહેનારાઓને ક્રિયાનો વિકલ્પ પણ ક્યાંથી હોય? જેનું મન ખરેખર જ્ઞાનયોગથી તત્ક્ષણ ઠરતું હોય તેને ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. આથી એમ કહેવાનો આશય સિદ્ધ થતો નથી કે ક્રિયાયોગની શ્રદ્ધા વા જરૂર નથી. જેનું મન ક્રિયાયોગના આલંબન વડે ઠરતું હોય તેને તો ક્રિયાયોગની જરૂર છે. ધ્યાની સાધુને ધ્યાનમાં મનની સ્થિરતા થાય છે માટે તેને ક્રિયા કરવાનો વિકલ્પ હોતો નથી. ક્રિયાવાદીઓ ક્રિયાની મહત્તાનાં બાણાં ફૂંકીને જ્ઞાનયોગીઓને અધર્મી જૂઠા ઠરાવવા પ્રયત્ન કરે તેમાં તે કર્મયોગીઓની ભૂલ છે, કારણ કે જ્ઞાનયોગ વિના કર્મયોગની અસ્તિતાની વા ઉપયોગિતાની સિદ્ધિ થતી નથી. કર્મયોગને પોતાની અસ્તિતા માટે જ્ઞાનયોગની સામું સદા દેખવું પડે છે. જ્ઞાનયોગીઓને કર્મયોગીઓ ખરેખર પોતાની પેઠે ક્રિયા કર્મ કરનારા નહિ દેખવાથી સ્થૂલ બુદ્ધિથી તેઓ એમ વિચારે છે કે, અરે જ્ઞાનયોગીઓ તો કંઈ ધર્મ કરતા નથી પણ ક્રિયાવાદીઓ ઉંડો વિચાર કરે તો તેઓને માલુમ પડશે કે અરે આત્માનો ધર્મ તો અન્તદૃષ્ટિથી દેખી શકાય પણ બાહ્ય દૃષ્ટિથી દેખી શકાય નહિ. જ્ઞાન અને ધ્યાનના બળે કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કેવળ જ્ઞાન પણ અન્તદૃષ્ટિ વિના પામી શકાય નહિ. બાહિર્ થી જે ક્રિયાઓ કરવી તે તો બાળજીવોને અધિકારે ઘટે છે. જેઓને આત્મ જ્ઞાન થયું હોય અને જેઓ આત્માનું ધ્યાન ધરતા હોય તેઓએ ક્રિયાવાદીઓના બકવાદ સામું લક્ષ દેવું નહિ. આત્માના ધ્યાનમાં મસ્ત થવું અને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ અર્થે જ્ઞાનયોગથી વિચારો કર્યા કરવા. જ્ઞાનયોગ વડે ધ્યાનમાં રહીને મન-વચન અને કાયા દ્વારા ચંચલ થતા વીર્યને સ્થિર કરવું. અનેક નયોની સાપેક્ષ દૃષ્ટિ વડે અન્ય દ્રવ્યને ભિન્ન પાડીને તેના ગુણ પર્યાયોથી આત્મદ્રવ્યને ભિન્ન પાડીને તેના ગુણ પર્યાયની ચિંતના કરવી. આવી રીતે ધ્યાનનું અવષ્ટંભ લેઈને પોતાના

SHRUTSAGAR

5

March-2016

આત્માની પરમાત્મતા પ્રગટ કરવી.

જ્ઞાનયોગીની આચારક્રિયા પણ ફલભેદથી ભિન્ન ભિન્ન ભેદવાળી હોય છે.

રત્નશિક્ષાદૃગન્યા હિ તન્નિયોજનદૃગ્ યથા।

ફલભેદાત્ તથાચારક્રિયાપ્યસ્ય વિભિદ્યતે ॥12॥ અધ્યાત્મસાર ॥

રત્નની શિક્ષા દૃષ્ટિ અન્ય છે અને તેની નિયોજન દૃષ્ટિ અન્ય છે, તે પ્રમાણે ફલભેદથી આ યોગની આચાર ક્રિયા પણ ભેદવાળી થાય છે. જ્યાં ફલભેદ પડે ત્યાં યોગની આચારક્રિયા સ્વતઃ એવ ભેદાય છે એમ અનુભવ દૃષ્ટિથી અવલોકતાં અવબોધાય છે. જ્ઞાનયોગીઓની ફલભેદે ક્રિયાઓ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ગણાય છે. અધિકાર ભેદ ક્રિયાઓ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. જ્ઞાનીઓ સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત થઈને સ્વાધિકારે આચારમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. જ્ઞાનયોગીઓ પોતાને શું શું કર્તવ્ય છે તેનો નિર્ણય પોતાની મેળે કરીને જે કાલે જે ક્ષેત્રે જે યોગ્ય હોય છે તે કરે છે. જ્ઞાનયોગીઓ અલંબૃત્તિથી મરી જઈને અને દેહાધ્યાસાતીત નિર્વિકલ્પક આધ્યાત્મિક મહાવિદેહક્ષેત્ર કે જે પોતાના અસંખ્યાત પ્રદેશ રૂપ છે તેમાં અવતરે છે. અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ આત્મારૂપ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સત્તાએ રહેલા પરમાત્માને ધ્યાવે છે અને બહિરથી દ્રવ્યક્ષેત્ર કાલથી યોગ્ય એવી ક્રિયાઓને અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ કરે છે. આત્મજ્ઞાનીઓ આત્માની શિક્ષાદૃષ્ટિને ધારણ કરે છે અને પશ્ચાત્ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પોતાની દૃષ્ટિને યોજે છે. શરીરને તેઓ ઉપરનું ખોખું-પડ છે એમ જાણીને તેમાં રહેલા આત્માને જુવે છે. ઔદારિક શરીરમાં રહેલા કાર્મણ અને તૈજસ શરીરથી ભિન્ન એવા આત્માને દેખવા દૃષ્ટિની યોજના કરે છે. સ્વાત્માને કાર્મણ અને તૈજસ શરીરથી ભિન્ન પાડીને તથા મનથી પોતાના આત્માને દૃષ્ટિ વડે ભિન્ન પાડીને ઠેઠ ઉંડા પોતાના સ્વરૂપમાં ઉતરી જાય છે. આત્મામાં ઉતર્યા બાદ પણ તેઓ અશુદ્ધ સ્વરૂપને ભિન્ન કરીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કે જે સ્વરૂપ ખરેખર નામરૂપાદિથી તથા શબ્દાદિથી ભિન્ન જ્યોતિર્મય છે તેમાં જ્ઞાનદૃષ્ટિની યોજના કરે છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે રમે છે. ફલભેદે તેમની દૃષ્ટિમાં ભેદ પડે છે તેમાં તેમની પરિણામ ધારા કારણીભૂત છે. ખરેખર શુદ્ધાધ્યવસાય તથા પશ્ચાત્ જ્ઞાનીઓની બાહ્ય તથા આન્તરિક ક્રિયામાં પરસ્પર સંબંધ રહેતો નથી તે વાતનો આત્મજ્ઞાનીઓને અનુભવ આવી શકે તેમ છે.

(ક્રમશઃ)

Beyond Doubt

Acharya Padmasagarsuri

“अस्त्यात्मा शुद्धपदवाच्यत्वाद् घटवत् ॥”

Just as ghata⁵ is a pure and independent word so also Atman is a pure word. And as ghata is an existing entity, so also Atman is an existing entity. Both words express the existence of the relative objects. The Vedic statement signifies that when you see these objects, you get the knowledge of the objects and when they are out of sight, the knowledge that you previously possessed diminishes with them and is replaced by the knowledge of another object. The Atman is ever existent but the knowledge that is relative is temporary. Hence knowledge is a Paryaya¹ of Atman.

If you interpret the statement as “After death, Atman emerges into the “Pancha Mahabhutas” then one also has to agree that i.e. one who is a Sadhu² in this birth will also be a Sadhu in his next birth and one who does evil deeds will be an evil person in his next birth. The former and the latter statements of the Vedas are contradictory.

If you believe that the soul perishes with the body, at the same time, how can you believe that the first kind of soul will be a Sadhu and another kind, an evil one in its next birth. In one verse of the Yajurveda it is said:- one who knows ‘Damana, Dana, and Daya, i.e., self control, compassion and art of donating is called a Jiva. The body is unable to know these and only the Atman³ can know them. To prove the above statement an example is given:-

“विद्यमान भोक्तृकमिदं शरीरम् भोग्यत्वाद् ओदनादिवत् ॥”

i.e. The body is a subject of enjoyment, hence there must be some one who is there to experience that enjoyment and that someone is ‘Atman’. Though the soul, abides in the body throughout the life time, still it is different from the body-

1. Modification

2. Saint

3.Soul

SHRUTSAGAR

7

March-2016

क्षीरे घृतं तिलै तैलम् काष्ठेऽग्निः सौरभं सुमे ।

चन्द्रकान्ते सुधा यद्वत्तथात्माऽङ्गतः पृथक् ॥”

As there is butter in milk, there is oil in sea same seed, there is fire in wood, in flowers fragrance and nectar in Chandrakanta pearl, so also the soul though different in nature from the body abides in the body.”

As soon as Indrabhuti's doubt regarding the existence of the soul was clarified by Lord Mahavira, he surrendered completely to Lord Mahavira and along with his 500 disciples got initiated in the Shramana¹ faith and tradition. Lord Mahavira then imparted the knowledge of “TRIPADI”² i.e. Based on this principle the disciples constructed the “Dvadashangi”³.

I offer my humble salutations to the first disciple of Lord Mahavira, 'Indrabhuti Gautama'.

OF THE JOURNEY

He who starteth on a long journey without provision will come to grief on the way suffering from hunger and thirst.

He who starteth for the next world without observing dharma will come to grief on the way suffering from distress and disease.

He who starteth on a long journey without provision will come to grief on the way suffering from hunger and thirst.

He who starteth for the next world without observing dharma will come to grief on the way suffering from distress and disease.

He who starteth on a long journey with provision will be happy on the way suffering neither from hunger nor thirst.

He who starteth for the next world observing dharma will be happy on the way carrying little of Karma and no suffering.

(Countinue...)

1. Jaina monk

2. Existence, destruction & change

3. Jain scriptures

Contribution of Jainism to Philosophy, History and Progress

Virchand R. Gandhi

The sacred libraries of the Jains, established at various periods of our history for the purpose of facilitating to laymen the study of their philosophy and religion, contain thousands of manuscripts, some of which have not been allowed to be even looked at, for the reason that the Jains, not being aware of the motives of the European scholars, are still apprehensive of the consequences of Mohammedan sacrilege and destruction of everything that is holy. The libraries of Pattan, Cambay, and Jessulmir have a worldwide reputation. A portion of manuscripts, deposited in those libraries, has been catalogued by Professors Buhler, Kielhorn, Bhandarkar, and others. Distant seems to be the day when the European scholars will take an active interest in the philosophy embodied in those works. Four canonical works have been translated into English by Professor Jacobi in the "Sacred Books of the East" series. Portions of others are translated by continental Orientalists. Almost the whole canon in original, with commentaries and Gujarati translations, has been published by the late Rai Dhanapatisinh Bahadur of Murshidabad. Some later works have been published by Bhimsinh Manek, the well-known Jain publisher of Bombay, now deceased. Much still remains to be done in the way of publication.

The Jains have been a powerful and influential community in the history of India. Some of them held high positions under native and Mohammedan rule. Writing so far back as 1829, Colonel James Tod says in his "Annals Rajasthan."

"The number and power of these sectarians (Jains) are little known to Europeans, who take it for granted that they are few and dispersed. To prove the extent of their religious and political power it will suffice to remark that the Pontiff of the Kharataragachha, one of the many branches of the faith, has 11,000 clerical disciples scattered over India; that a single community, the Ossior Oswal, numbers 100,000 families; and that more than half the mercantile wealth of

SHRUTSAGAR**9****March-2016**

India passes through the hands of the Jain laity. Rajasthan and Saurashtra are the cradles of the Jain faith, and three out of their sacred mounts, namely, Abu, Shatrunjay, and Girnar, are in these countries. The officers of the State and revenue are chiefly of the Jain laity, as are the majority of the bankers from Lahore to the ocean. The chief magistrate and assessors of justice in Udeypur and most of the towns of Rajasthan, are of this sect; and as their voluntary duties are confined to the civil cases, they are as competent in these as they are the reverse in criminal cases from their tenets forbidding the shedding of blood... Mewar has, from the most remote period, afforded a refuge to the followers of the Jain faith, which was the religion of Valabhi, the first capital of Rana's ancestors, and many monuments attest the support this family has granted to its professors in all the vicissitudes of their fortunes. One of the best preserved monumental remains in India is a column most elaborately sculptured, full 70 feet in height, dedicated to Parshvanath-in Chotor. The noblest remains of sacred architecture, not in Mewar only, but throughout Western India, are Buddhist or Jain; and the many ancient cities where this religion was fostered have inscriptions which evince their prosperity in these countries with whose history their own is interwoven. In fact, the necrological records of the Jains bear witness to their having occupied a distinguished place in Rajput society; and the privileges they still enjoy prove that they are not overlooked."

The Jains are advocates of education. Their benefactions to Western education and intellectual progress in India are well known. The University of Bombay owes to a Jain merchant the means of erecting a stately library and a grand campanile, which are among the chief ornaments of the city. The Calcutta University has received an endowment of two lacs of rupees from the same hand. Another Jain merchant has recently bequeathed five lacs of rupees for establishing a Jain college. Female education in Gujarat depends almost entirely on Jain liberality. Many schools, libraries, and scholarships have been founded or endowed by Jains.

Being devotedly attached to the religion of their ancestors, they

श्रुतसागर

10

मार्च-२०१६

have built sumptuous buildings and magnificent temples, the style of which commands the applause of the best architectural critics of Europe. Their most sacred place is Mount Shatrunjay, situated near Palitana, in Kathiawar. Its summits are encrusted with marble temples and cloisters, erected in the course of many centuries at the expense of Jain people. Several times in the year rich Jains convey large bodies of their coreligionists to this and other holy places for pilgrimage at their cost. Besides, Jain pilgrims singly and in large bands from all parts of India flock to these temples at all times of the year.

It may be noted that Lord Reay, as Governor of Bombay, having, after careful study, settled the disputes between the Jain Community and the Chief of Palitana, fifteen years ago, an address of welcome was presented to him when he, with Lady Reay, visited that hill. That was the first official and public presentation to a British representative. In conclusion, I may observe that the present Viceroy of India, Lord Curzon, in reply to an address by the Jains of Calcutta, made the following remarks :

“Among the various communities which have addressed me since my arrival in India there is none whose words of welcome awaken a more responsive echo in my breast than the Jains. I am aware of the high ideas embodied in your religion, of the scrupulous conception of humanity which you entertain, of your great mercantile influence and activity, and of the ample charities that have characterized your public and private dispensations, Previous travels in India have also familiarized me with many of your temples, in whose architectural features I have observed a refinement that reminds me of the great-days of Asiatic art.”

न कोपनीयां केनापि, साक्षराः हितकांक्षिणः।
एव विपरीता स्यु, राक्षसा एव केवलम् ॥

आ.श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर कोबा-प्रत नं.-३४८७५

दशार्णभद्र रास

डॉ. उत्तमसिंह

कृति परिचय : प्रस्तुत कृति 'दशार्णभद्र रास' के कर्ता हीरानंदसूरि जी म.सा. हैं जो लगभग वि.सं. १५वीं सदी में विद्यमान थे। संभवतः अद्यपर्यन्त अप्रकाशित इस रचना का प्रकाशन आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर कोबा के ग्रन्थागार में विद्यमान हस्तप्रत के आधार पर किया जा रहा है। मारुगुर्जर भाषा में निबद्ध यह कृति इकतीस गाथाओं में पूर्ण हुई है। इसकी लिपि प्राचीन देवनागरी है, जिसमें अग्रमात्राओं का प्रयोग हुआ है।

कर्ता ने प्रथम गाथा में 'वीर जिणोसर पय नमी' कह कर प्रभु महावीरस्वामी को वंदन किया है तथा 'समरीय सरसति देवि' कह कर विद्या की देवि सरस्वती का स्मरण करते हुए 'दशनभद्र गुण गाइसिउं' कह कर कृति का नामोल्लेख किया है।

जंबुद्वीप भरतक्षेत्र में विद्यमान 'दशनपुर' नामक अति सुन्दर नगर के राजा दशनभद्र अथवा दशार्णभद्र का जीवनचरित्र इस कृति में वर्णित है। अतः इस कृति का नाम 'दशार्णभद्रराजा रास' के रूप में प्रस्थापित होता है। दशार्णभद्र एक वैभवशाली राजा थे जिनके मन में अपनी विपुल संपत्ति एवं ऐश्वर्य के कारण अभिमान उत्पन्न हुआ। वे एक बार बड़ी समृद्धि के साथ प्रभु महावीर को वन्दन करने हेतु जाते हैं। वहाँ इन्द्र भी प्रभु महावीर के वंदनार्थ उपस्थित हुए। इंद्र के वैभव एवं सुख-संपत्ति के समक्ष दशार्णभद्र को अपना वैभव तिनके के समान प्रतीत हुआ। उसके मन का भ्रम टूट गया और हृदय में वैराग्य उत्पन्न होने के कारण दीक्षा लेने का निर्णय कर लिया। इस प्रकार प्रभु महावीर के सानिध्य में दीक्षा ग्रहण कर कैवल्य प्राप्ति आदि विषयक अति रोचक और मनोहर वर्णन इस कृति में वर्णित है। भगवान महावीर के समवसरण का कर्ता ने निम्नोक्त पंक्तियों द्वारा अति सुन्दर वर्णन किया है-

रयण कयण गढ रूपमई, कोसीसां कोसीसांनी ओलि कि।

मणिमय तोरण मंडिआ ए, चिहुं पखि चिहुं दिसि पोलि कि ॥३॥

श्रुतसागर

12

मार्च-२०१६

रूपमइ च्यारिइ कलश पोलिहिं धजादंड कलस लहलहइं,
 मृगनाभि अगर कपूर केसर कुसुम चंदन महमहइं।
 दों दो कि दों दों दुंदुभि सहहिं देव दुंदुहिं द्रहद्रहइं,
 चउसट्टि सुरवर नाग नरवर असुर किंनर गहगहइं ॥४॥

इसी प्रकार प्रभु महावीर के समवसरण का अति मनोहर वर्णन करते हुए कवि ने विविध उपमाओं का उल्लेख किया है तथा अन्त में दशार्णभद्र द्वारा दीक्षा ग्रहण कर तप करने तथा केवलज्ञान प्राप्ति आदि का वर्णन किया गया है। कवि ने दशार्णभद्र के तप का वर्णन करते हुए 'दशनभद्र ऋषि' तथा 'दशनभद्र मुनीश्वर' आदि शब्दों का प्रयोग कर इस रचना के लालित्य में चारचाँद लगा दिये हैं।

कर्ता परिचय : जैसा कि ऊपर उल्लेख किया जा चुका है कि इस कृति के रचनाकार आचार्य हीरानंदसूरि हैं जिन्हें हीराणंदसूरि के नाम से भी जाना जाता है। कर्ता ने भी इस कृति की अन्तिम गाथा में स्वकीय नामोल्लेख हीराणंदसूरि के रूप में किया है।

इसके अलावा रचनाकार ने अपनी गच्छ परम्परा अथवा गुरु-शिष्य परम्परा या रचना-संवत् आदि का कोई उल्लेख नहीं किया है। अतः इस रचना के आधार पर कर्ता का सही समय अथवा इस कृति का सही रचना-संवत् निर्धारित कर पाना मुश्किल है। लेकिन आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर कोबा में संकलित सूचनाओं के आधार पर हीरानंदसूरि का समय वि.सं.१४८५ ज्ञात होता है।

इनका अन्य प्रचलित नाम हीराणंदसूरि मिलता है जो पीपलगच्छीय आचार्य वीरप्रभसूरि के शिष्य थे। वीरप्रभसूरिजी वि.सं.१४७८ में विद्यमान थे और इनके गुरु आचार्य श्री वीरदेवसूरिजी थे।

हीराणंदसूरि रचित विद्याविलास पवाडउ नामक प्रकाशित कृति में भी रचनाकाल वि.सं.१४८५ का उल्लेख मिलता है जिसका प्रकाशन गुर्जररासावली नामक प्रकाशन में गायकवाड ओरिएण्टल सीरीज के तहत वडोदरा गुजरात से हुआ है। यह प्रकाशित पुस्तक तथा इस मूल कृति की लगभग ६ हस्तप्रतें

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर कोबा के ग्रंथागार में संग्रहीत हैं।

उपर्युक्त साक्ष्यों के आधार पर अनुमान लगाया जा सकता है कि हीरानंदसूरि श्वेताम्बर मूर्तिपूजक परम्परा के पीपलगच्छ सम्प्रदाय में लगभग वि.सं. १५वीं शताब्दी के उत्तरार्ध में विद्यमान थे और यही समय इस कृति का रचनाकाल कहा जा सकता है।

प्रत परिचय : आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर कोबा के ग्रन्थागार में विद्यमान यह प्रत ३७७४५ नंबर पर दर्ज है जो हस्तनिर्मित कागज के रूप में है। इसमें कुल तीन पत्र हैं, जिनमें दोनों ओर काली स्याही से कलम द्वारा प्राचीन देवनागरी लिपि में कृति लिपिबद्ध है।

इस प्रत के पत्रों की किनारियाँ मूषक भक्षित एवं कालप्रभाव के कारण खण्डित हैं, लेकिन मूल पाठ पूर्णतः सुरक्षित है। कागज में कहीं-कहीं जीवातकृत छिद्र भी दिखाई पड़ते हैं। प्रत्येक पत्र में ९ पंक्तियाँ हैं तथा प्रत्येक पंक्ति में लगभग ४० से ४५ अक्षर हैं। प्रत के मध्य भाग में मध्यफुल्लिका प्राप्त होती है। अक्षर सुन्दर और सुवाच्य हैं तथा 'ए' व 'ओ' की मात्राओं के लिए अग्रमात्रा (पडीमात्रा) का प्रयोग हुआ है।

कृति के अन्त में प्रतिलेखन पुष्पिका नहीं मिलती है तथा कहीं भी प्रतिलेखक ने लेखन संवत् अथवा अपना नाम, स्थल, प्रेरक, पठनार्थ आदि विषयक कुछ भी उल्लेख नहीं किया है। लिपिविन्यास, लेखनकला तथा कागज आदि के आधार पर अनुमान लगाया जा सकता है कि इस प्रति का लेखन लगभग वि.सं. १७वीं शताब्दी के आस-पास हुआ होगा। प्रत की लंबाई-चौड़ाई २६" x ११" इंच है।

इस प्रत के अलावा आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर कोबा के ग्रंथागार में इसी कृति की दो अन्य प्रतें भी संग्रहित हैं जो प्रत संख्या ३५५५५ एवं ३७४३३ पर दर्ज हैं।

हमने इस कृति के संपादन में इन दोनों प्रतों का भी यथायोग्य सहयोग लिया है, जो लगभग वि.सं. १८वीं शताब्दी की हैं।

श्रुतसागर

14

मार्च-२०१६

हीराणंदसूरिकृत दशार्णभद्र रास

लिप्यंतर- किरीटभाई के. शाह

॥१०॥ वीर जिणेसर पय नमी ए, समरीय समरीय सरसति देवि;
दशनभद्र गुण गाइसिउं ए, हीअडलूइ हीअडलूइ हरख धरेवि के;
वीर जिणेसर पय नमी ए ॥१॥

पय नमीय वीरह, दशनभद्रह चरिअ चरिसु (रचिसु) सोहामणुं;
जंबुदीवह भरहखित्तिअ, दशनपुर रुलिआमणुं;
दशनभद्र तिहां राज पालइं, इंद्र जामलि जाणीइ;
दशन गिरि वनि वीर पुहुता, समोसरण वखाणीइ ॥२॥
रयण कणय गढ रूपमई ए, कोसीसां कोसीसांनी ओलि^१ कि;
मणिमय तोरण मंडिआ ए, चिहुं पखि चिहुं दिसि पोलि^२ कि;
रयणकण गढ रूपमइ ए ॥३॥

रूपमइ च्यारिइ कलश पोलिहिं, धजादंड कलस लहलहइं;
मृगनाभि^३ अगर कपूर केसर, कुसुम चंदन महमहइं;
दोंदो कि दोंदों दुदुभि सदहिं, देव दुंदुहि द्रहद्रहइं;
चउसट्टि सुरवर नाग नरवर, असुर किंनर गहगहइं ॥४॥
वीर जिणंद समोसरिआ ए, निरखीअ निरखीअ वनि वनपाल के;
नयरि वधावउ आविउ ए, निसुणीअ निसुणीअ दशन भूपाल के;
वीर जिणंद समोसरिआ ए ॥५॥

समोसरिआ सुणिन स्वामी, लाख सोवन दिद्धओ;
वीर साहमु थई ऊठी, भाव वंदन किद्धओ ॥६॥
हुं तीणि रीतिइं वीर वंदिसु, जीणइ कुणहिं न वंदिआ
असिउं जाणी हृदय अंतरि, राउ अति आणदिउ ॥७॥

1. पंक्ति-हारमाळा
2. पोल-शेरी
3. कस्तूरी

SHRUTSAGAR

15

March-2016

नयरिहिं पडहु वजावीउ ए, वीरह वंदण रेसि के;
घरि घरि करइं वधामणां ए, आवओ आवओ नव नवे वेसि के;

नयरि हि०॥८॥

वजावीआ द्रहद्रह द्रम कि, द्रेंद्रे ढोल त्रंबक दडदडी;
अढार सहस सुभद्र जाती, मंडिआ मयगल गुडी;
चउवीस लक्ष नु(तु)खार सज्झा, तुच्छ कन्न कलाईआ;
सहस एकवीस रथ धडुक्कइ, रजइं अंबर छाईआ ॥९॥
कोडि एकाणुवइ पायकु ए, चउसठि चउसठि राणी घाट के;
शेत्र पटोली^१ पहइरणिइ उढणि उढणि नवरंग घाट कि; कोटि एक० ॥१०॥
पायक नरिंदह सहस सोलइ, सीसि सीकिरि^२ सुंदारा;
सहस सोलइ धरइ धयवर^३, पंच मेघाडंबरा;
धवल मंगल बाल बोलइ, करइ रंगि वधामणां;
पूरिआ फूल पगर पंथिहिं, सहस एक सुखासणा ॥११॥
ईण परि राजा चालिओ, च्यारइ च्यारइ चमर सिरि छत्र के;
दीजइ कंचण मागता ए, नाचइ नाचइ ए नवरंग पात्र के;

इणि परि राजा० ॥१२॥

चालीउ चतुरंग दलइं, देखी आपणी लखिमी घणी;
मदइं मानइ त्रिण समाणी, लाछि सवि तिहुअण तणी;
राय समोसरणि आवी, हस्त कंधइ ऊतरी;
वीर वांदी ठामि बइठउ, त्रिणि प्रदिक्षणा देई करी ॥१३॥
ईणइ ईणइ अवसरि निरखीउ ए, इंद्रिहिं इंद्रिहिं अवधिहिं नाणि के;
भूपति भगति भली करइ ए, दूषण दूषण आणइ माण के;

ईणइं अवस० ॥१४॥

निरखिउं सुरवर सयल सुरनर, असुर रिद्धिइं आपणी;
समकाल जिणवर जात्रि आवइं, तोइ भक्ति नही घणी;

1. पटोळु-ओढणु
2. धजावाळुं छत्र
3. धजा फरकावनार

श्रुतसागर

16

मार्च-२०१६

अच्युत बार जिणंद भणीइ, एह कारण वारीइ;
 भक्ति शक्तिइं दशनभद्रह, हेलमान ऊतारीइ ॥१५॥
 इंद्रि इंद्रि ऐरावण आदि सिउं¹ ए, चउसठि चउसठि सहसग इंदि;
 जंगम गिरिवर जिम गुडिउ ए, निरमल निरमल अहिंनव चंद्र के;
 इंद्रि ऐरावण० ॥१६॥

आएसिइं एक एकहिं, गयवर पंचसइं बारोत्तरां;
 मुखि कराइं तीह संख्या, त्रिणि कोडि निरंतरां;
 लाख सत्तावीस अठसठि सहस सोलां निर्मला;
 एक एकइं वयण मंडइं, अट्ट अट्ट दंतूसलां ॥१७॥
 बावीस कोडि सुखासणउं ए, एकवीस एकवीस लाख मेलाव के;
 सहस चउंलासी आंगला ए, दंतिहिं दंतिहिं आठ आठ वावि के;
 बावीस के० ॥१८॥

सुणीअ संख्या वाविनी सवि, बिसइं कोडिनइ आगलां;
 एकउत्तर लाख बावन, सहस विमल महाजला;
 विवाहिं अट्ट अट्टहिं, कमल संख्या सोलसया;
 कोडि सतहुतिरि बहुतिरि, लाख सोल सहसया ॥१९॥
 कमलि कमलि लाख पांखडी ए, सोलए सोलए कोडाकोडि के;
 कोडि लाख सतहुत्तरा ए, बहूतरि सहसाकोडि के ।
 कमलि कमलि० ॥२०॥

पांखणी एकसउसाट्टि कोडि, पत्रि पत्रि सोहामणी,
 बत्रीस बद्ध सुर रचइं नाटक, गीत रसिरुलीमणी,
 कमल कमहिं कणय कंतिइं, तीहं मणिमय जिणहरा,
 तिहां संख्या कमलनी परिद्र वजावइ संख के,
 जिणहर संख्या सुखरूप, इंद्राणी इंद्राणी रूप असंख के आवइं ॥२१॥
 परिवरिउ तेहिं कोडि सहसइं च्यारिसइं एकवीसयां,
 कोडि सत्यासी अ लाखहि, अठावीससइं सहसयां,

1. साथे

SHRUTSAGAR

17

March-2016

नाटक संख्या कोडिकोडां पंचसइं छत्रीसयां,
कोडि सत्यासीअ लाख नवसहस एकवीसयां ॥२२॥

एतलां एतलां नाटक निरखतउ ए छत्रीस छत्रीस लाख विमान के,
सामीभगति दिखाडतउ ए, आविउ आविउ जिहिं वर्धमान के,

एतला० ॥२३॥

निरखतउ भूपति त्रिमुख चउमुख सिंह गज मुख किंनरा,
एक आसणि^१ करइं हयवर, एक आसणि गयवरा,
एक आसणि हंस सारस, एक धवल धुरंधरा,
एक आसणि महिष सूअर, एक आसणि विसहरा ॥२४॥
दशनभद्र मनि चीतवइ ए, देखीअ देखीअ इंद्रनी रिद्धि के,
आपणी रिद्धि त्रिणि समी ए, जोअउ गयवर रिद्धि के।

दशनभद्र० ॥२५॥

चिंतवइ धन धन रूप सोहग्ग^२, धन अंतेअउर तेह तणां,
धन छत्र चामर रिद्धि, धन धन निव्व नवरसि अति घणां ए,
वीर ऊपरि इंद्रनी धन, भक्ति शक्ति अनोपमी,
भगवंत पूजा माण मेलहइं, तोइ आपिसु नवि नमी ॥२६॥
राउ भणइ मइ आपणी ए, रिद्धिहिं रिद्धिहिं लीधउ वाद के,
लोहकरी^३ तिणि आदरी ए, संजम संजम सिरि उगाध के,

राउ० ॥२७॥

आपणी रिद्धिहिं इंद्र जाणी, दशनभद्र मइं जुत्तउं^४,
पणि पाय लागी इंद्र नमिउ, वयण धनधन बोल ए,
अवर तिहूअण तुडि चलावइं, एह माण न चल्ल ए ॥२८॥
इणि परि सुरनर गुण थुणइं ए, पुहुतउ सोहम ठामि के,
दशनभद्र रिषि तप करइं ए, सिद्धउ सिद्धउ केवलनाण के, इणिप० ॥२९॥

1. आसन

2. सौभाग्य-भाग्यशाळी पणु

3. लोभ करीने

4. जोडायेल

श्रुतसागर

18

मार्च-२०१६

गुण थुणइ मुनिवर दानि, जिनवर सोलमउ संतीसरो,
 धन्न कज्जिइं मान महिअलि, दशनभद्र मुनीसरो,
 भोगीक सुभद्रा जाउ सालिभद्र, इंद्र जिम अलवेसरो,
 सीलि थूलिभद्र संघ चउविह, चार ए मंगल करो ॥३०॥
 इणि परि जिनवर वांदता ए, नासइं नासइं कसमल दूरि के,
 दशनभद्र जिम जगि जउ ए, बोलइ बोलइ हीराणंद सूरि के,

इणि० ॥३१॥

रास स्मान्न ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

नेमिजिन फाग

नेम जिणंदसुं ताली लागी, में तो खेलुंगी संयम फाग सही रे. ने०
 ओर सबे मेरे मन नही भावै, मोहि भावे यादुराय सही रे. ने०
 गिरिनारशिखर पर जाय मिलुंगी, में तो भेटुंगी जिनराय सही रे. ने०...१
 में तो सुमति सिखा(सखी) के संग चलुंगी, दुरमति से रहूंगी दूर सही रे. ने०
 नवविधि भूषण अंग धरूंगी, सील सोहाग सनुर सही रे. ने०...२
 वैराग्य वाग में केल करूंगी, पेहरुंगी चारित चीर सही रे. ने०
 माह रस रंग को रास रचुंगी, रीझावुंगी आतमराय सही रे. ने०...३
 पुंन्य पिचरकी में हाथ गहूंगी, सुमतारसभर नीर सही रे. ने०
 फगवाकी फुरसत पावुंगी, मांगुंगी महानंद ठाय सही रे. ने०...४

आ.श्रीकैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर, कोबा.

प्रत नं.-८५५७६ प्रायः अप्रकाशित.

શ્રાવક-શ્રાવિકાની મૂર્તિ : એક પરિચય¹

મુનિશ્રી સુચશચંદ્રવિજયજી

જ્યારે જ્યારે આપણે સિદ્ધગિરિ (પાલીતાણા) યાત્રા કરવા જઈએ ત્યારે ત્યારે દાદા આદિનાથના દર્શન કરી મૂલ જિનાલય ફરતી ૩ પ્રદક્ષિણા દઈએ. જેમાંની પ્રથમ પ્રદક્ષિણા દાદાના મુખ્ય જિનાલયની ફરતે, બીજી પ્રદક્ષિણા નવા આદીશ્વર-શાંતિનાથપ્રાસાદ-રાયણ પગલા તેમજ સીમંધર પ્રભુના જિનાલયની ફરતે તથા છેલ્લી એટલે કે ત્રીજી પ્રદક્ષિણા બજરીયા-પ્રાસાદ નાની દેરીઓ-અષ્ટાપદ-ચૈત્ય ૧૪ રત્નનું દેરાસર-૫૨ જિનાલય- ગંધારિયા ચૌમુખ થઈ પુંડરીકસ્વામીએ પૂરી થાય. આ ત્રણે પ્રદક્ષિણા દરમ્યાન પ્રાયઃ સેકડો જિનપ્રતિમાજીના દર્શન-વંદન થાય. તે સિવાય કેટલીક ગુરૂમૂર્તિઓના, પગલા (પાદુકા)ઓના દેવ-દેવીની મૂર્તિઓના તેમજ શેઠ-શેઠાણીના નામે ઓળખાતી સ્ત્રી-પુરુષ યુગલની મૂર્તિઓના પણ દર્શન થાય. જિનાલયમાં ગુરૂમૂર્તિ-પાદુકા-દેવ-દેવીની મૂર્તિઓ તો હોય પણ શેઠ-શેઠાણીની મૂર્તિ અહિં શા કારણથી પધરાવાઈ હશે તેવા પ્રશ્નો'ય ઘણી વાર થાય તે સહજ છે.

એકવાર દીક્ષા પછી અમારે પેટલાદ જવાનું થયું ત્યાં મહાવીરપ્રભુના ચૈત્યની ભમતીમાં શેઠ-શેઠાણીની મૂર્તિ જોઈ અમારા પૂર્વના સંસ્મરણો ફરી બેઠા થઈ ગયા. વર્ષો પૂર્વે પાલીતાણા, પાટણ જેવા તીર્થસ્થળોમાં આવા શ્રાવક-શ્રાવિકા યુગલની કેટલીક મૂર્તિઓ જોઈ હતી. જેની નીચે મુજબ જુદા જુદા પ્રકારની મુદ્રાઓ હતી.

૧. ક્યાંક સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેના હાથ જોડેલા હતા.

૨. તો ક્યાંક સ્ત્રીના હાથમાં બટવા જેવું કશુંક તો પુરુષના હાથમાં માળા જેવું કશુંક હતું.

૩. ક્યાંક સ્ત્રીના હાથ જોડેલા હતા, તો પુરુષના હાથમાં માળા હતી.

૪. ક્યાંક સ્ત્રીના હાથમાં બટવો હતો તો પુરુષના હાથ જોડેલા હતા.

૫. ક્યાંક આવા સ્ત્રી-પુરુષ યુગલની સંખ્યા ૨ કે તેથી વધુ પણ હતી વળી તેના પગ પાસે નાની-નાની અન્ય મનુષ્યાકૃતિઓ પણ જોવા મળેલી. જ્યારે પેટલાદમાં આવું યુગલ જોયું ત્યારે જે વિગત જાણવા મળી તે વાયકોના બોધ માટે અહિં ઉતારીએ છીએ.

1. જુઓ મુખપૃષ્ઠ અને અંતિમ પૃષ્ઠ પર પ્રદર્શિત ચિત્ર

શ્રુતસાગર

20

માર્ચ-૨૦૧૬

પૂર્વના કાળમાં રાજા-મહારાજાઓ મંત્રિઓ, શ્રેષ્ઠિ વિગેરે શ્રાવકો પોતાના કે માતા-પિતા, દાદા-દાદી વિગેરે સ્વજનોના પુણ્યને (શ્રેયને) માટે સ્વદ્રવ્યથી જિનાલયોનું નિર્માણ કરાવતા. વળી તે જિનાલયના એકાદ ગોખલામાં પોતાની કે સ્વજનોની આરસપહાણની કે અન્ય પાષાણની મૂર્તિ બનાવી સ્થાપન કરતા. મૂર્તિસ્થાપન કરવા પાછળના કારણોમાં (૧) જે નીમિત્તથી જિનાલયનું નિર્માણ કરાયું છે તેની સતત સ્મૃતિ રહે, (૨) ભવિષ્યમાં આ જિનાલય કોણે બનાવ્યું? શા કારણથી બનાવ્યું? કઈ સંવતમાં બનાવ્યું? કયા ગુરુભગવંતની નિશ્રામાં બનાવ્યું વિગેરે ઐતિહાસિક વિગતો મૂર્તિસ્થ લેખ દ્વારા મેળવી શકાય.

ફક્ત નવા જિનાલયના નિર્માણ વખતે જ આવા પ્રકારનું શિલ્પ બનાવાનું હતું એમ ન હતું. કોઈક જાણ થયેલા પ્રાસાદના જાણીદાર સમયે, જિનાલયમાં એકાદ નવી દેવકુલિકા કે ગોખલામાં જિનેશ્વર પ્રભુના બિંબાદિકની સ્થાપના સમયે પણ દ્રવ્ય ખરચનાર શ્રાવકો દ્વારા આવા મૂર્તિશિલ્પો બનાવાતા. વિક્રમની ૧૧મી શતાબ્દિમાં રચાયેલા કુમારપાળ ચરિત્ર, વસ્તુપાલચરિત્ર, જેવા ગ્રંથોમાં આવા શિલ્પો બન્યા હોય તેવા ઉલ્લેખો મળે છે. તળાજા, ગિરનાર, ખંભાત, મહેસાણા, ઉંઝા વગેરે ક્ષેત્રોમાં આવી રચનાઓ આજે પણ મોજૂદ છે. બાકી આવા પ્રકારની રચનાનો પ્રાદુર્ભાવ કોના સમયથી, કઈ સાલમાં શરૂ થયો તે શોધનીય બાબત છે.

પેટલાદ શ્રાવક-શ્રાવિકા મૂર્તિ પરિચય¹

ચિત્રસ્થ મૂર્તિ પેટલાદના મહાવીરસ્વામી પ્રભુના પ્રાસાદની પ્રદક્ષિણામાં રહેલી છે. મૂર્તિની ઊંચાઈ આશરે ૨ ફૂટ જેટલી તથા પહોળાઈ પોણા બે ફૂટ જેટલી લાગે છે. મૂર્તિ દિવાલમાં જડી દીધી હોવાથી ચોક્કસ ન કહી શકાય પણ અનુમાને મૂર્તિની જાડાઈ ૦।। (૯ ઈંચ) ફૂટ જેટલી હશે. સૌમ્ય મુખાકૃતિ, વિશાળ નેત્રો, સપ્રમાણ બાંધો, ભરાવદાર દેહાકૃતિ તેમજ સુસજ્જ વેષભૂષા તે મૂર્તિની ખાસીયતો છે. મૂર્તિનું નિર્માણ આરસપહાણના પાષાણમાંથી કરાયું છે પણ ઘસારાદિકને કારણે, કે મૂર્તિનો કોઈક અંશ ખંડિત થતા મૂર્તિ પર લેપ કરી દેવાયો છે. જો કે લેપકારની અસાવધાનીને કારણે મૂર્તિનો લેખવાળો થોડો ભાગ, દંપત્તિના શરીર ઊપરના હાર, બાજુબંધ, વીટી, કંદોરો વિગેરે આભૂષણો, તથા યુગલના ચરણો પાસે કંડારાયેલી ત્રણે સ્ત્રી આકૃતિઓનો થોડો ઘણો આકાર લેપ હેઠળ દબાઈ ગયો છે. અહિં ખાસ જણાવવાનું કે ત્રણે આકૃતિઓમાં મોઢાની પાછળના ભાગમાં ગોળ પીંડા જેવા વાળના નાના ભાગને અંબોડો હશે

1. જુઓ મુખ પૃષ્ઠના અંતિમ ભાગ પર પ્રદર્શિત ચિત્ર

SHRUTSAGAR

21

March-2016

એમ કલ્પી અમે સ્ત્રી પાત્રની કલ્પના કરી છે. આ બાબત પર વિદ્વાનો વધુ પ્રકાશ પાડે.

મૂર્તિનો લેખ :

સં. ૧૨૧૦ વૈશાખ વદ ૬ ગુરૌ મહં. સાજણુ મહં. સોભનદેવેન સ્વમાતૃ મહં લખમાદેવિ શ્રેયોર્થમિહ પેટિલાપદ્રે સ્વયં કારયિત્વા પ્રતિષ્ઠાપિત શ્રીપાર્શ્વનાથદેવાલંકૃત પ્રાસાદસ્ય જીર્ણોદ્ધારઃ કારિતઃ। અત્રૈવ સ્વમૂર્તિઃ માર્યા મહં. લાઙ્છિમૂર્તિરિયં કારિતા।

લેખનો ભાવાર્થ :

મહં. સાજણુઉ તથા મહં. સોભનદેવે સં. ૧૨૮૦ વૈશાખ વદિ ૮ ગુરુવારે પોતાની માતા લખમા દેવીના શ્રેયને માટે અહિં પેટલાપદ્રપુર (પેટલાદ) માં પોતે બનાવીને પ્રતિષ્ઠિત કરેલા પાર્શ્વનાથપ્રભુના જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો તેમજ અહિં પોતાની તેમજ પત્નિ લાછીદેવીની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી.

અહિં ચિત્રમાં જોઈ શકાશે કે ઉપરોક્ત લેખ ઉપરાંત મૂર્તિમાં શેઠ-શેઠાણીના ચરણો પાસે (ડાબી બાજુ પહેલી-જમણી બાજુ પહેલી) રહેલી મૂર્તિની નીચેની બાજુ અસ્પષ્ટ લેખ વંચાય છે અનુમાને તે લેખ પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્યના નામનો હશે અથવા તે ત્રણે નાની મૂર્તિના નામનો હશે તેવું લાગે છે.

લેખ પરથી મૂર્તિ કોની છે વિગેરે બાબતો તારવી શકાય છે પણ તેમના ચરણમાં રહેલી નાની મૂર્તિઓ અંગે તો પ્રશ્ન ઉભો જ રહે છે.

વિશેષ જ્ઞાતવ્ય :- આ મૂર્તિમાં વિશેષ જ્ઞાતવ્ય હોય તો તે પુરુષાકૃતિના હાથમાં રહેલી માળા જેવી આકૃતિ. પ્રથમ નજરે દેખાતી તે માળા ખરેખર માળા નથી પરંતુ 'નાળ' નામનું દ્રવ્ય (પૈસા) રાખવાનું ચામડાનું સાધન છે. પૂર્વના કાળમાં જ્યારે પાકીટ કે બેગની વ્યવસ્થા ન હતી ત્યારે પૈસા રાખવા આવી નાળનો ઉપયોગ કરાતો. મુસાફરી સમયે ચોર-ડાકુથી બચવા આવી કોથળીમાં દ્રવ્ય ભરી કમર પર પટ્ટારૂપે બાંધવામાં આવતી. ચિત્રમાં દેખાતી માળા તે નાળ જ છે. જો પુરુષના દ્રવ્યથી જિનાલયનું નિર્માણ થયું હોય તો પુરુષના હાથમાં 'નાળ' (દ્રવ્ય મૂકવાની કોથળી) દ્રવ્યના પ્રતિક રૂપે દર્શાવવામાં આવતી એવી જ રીતે જો સ્ત્રીનું દ્રવ્ય જિનાલયમાં વપરાયું હોય તો સ્ત્રીના હાથમાં અર્ધનાળ જેવી (બટવા જેવી) આકૃતિ દ્રવ્યના પ્રતિક તરિકે દર્શાવાતી. જો બન્નેના દ્રવ્યથી જિનાલય નિર્માણ પામ્યું હોય તો બન્નેના હાથમાં દ્રવ્યના પ્રતિક રૂપે નાળ તેમજ

શ્રુતસાગર

22

માર્ચ-૨૦૧૬

બટવા જેવી આકૃતિ કોતરાતી. આ બે સિવાય જો કોઈ ત્રિજી વ્યક્તિએ પોતાનું દ્રવ્ય જિનાલય નિર્માણમાં ખર્ચું હોય અને તે પ્રસંગની સ્મૃતિમાં પૂર્વજોની કે સ્વજનોની મૂર્તિ સ્થાપી હોય તો તેવા અવસરે તે શેઠશેઠાણીની મૂર્તિઓમાં સ્ત્રી કે પુરુષ બન્નેના હાથ જોડાયેલા રખાતા. ચિત્રમાં પુરુષના હાથમાં નાળ છે તેથી તેનું દ્રવ્ય જિનાલય જીર્ણોદ્ધારમાં વપરાયું છે તેમ જાણી શકાય છે. જોકે શિલ્પ નિર્માણને લગતી ઉપરની વાતને પુષ્ટ કરતું કોઈ ચોક્કસ પ્રમાણ અમારી પાસે નથી પરંતુ લોકવાદ્ય મુજબ અને અહિં નોંધ પ્રગટ કરી છે તે વાચક વર્ગ ધ્યાનમાં લે.

ગુજરાત-રાજસ્થાનમાં આવી પ્રાયઃ ૧૦૦ કે તેથી વધુ સ્થનાઓ હશે. કોઈ સંશોધક તે સ્થાપત્યો પર વિશેષ અભ્યાસ કરી મહત્વપૂર્ણ અન્ય બાબતો પણ શોધે એવી અપેક્ષા.

क्या आप अपने ज्ञानभंडार को समृद्ध करना चाहते हैं?

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर, कोबा के पास आगम, प्रकीर्णक, औपदेशिक, आध्यात्मिक, प्रवचन, कथा, स्तवन-स्तुति संग्रह आदि अनेक प्रकार के प्राकृत, संस्कृत, मारुगुर्जर, गुजराती, राजस्थानी, पुरानी हिन्दी आदि भाषाओं में लिखित विभिन्न प्रकाशकों द्वारा प्रकाशित बहोत बड़ा एकस्ट्रा पुस्तकों का संग्रह है जो अन्य ज्ञानभंडारों को भेंट में देना है. यदि आप अपने भंडार को समृद्ध करना चाहते हैं तो यथाशीघ्र संपर्क करें. पहले आने वाले आवेदन को प्राथमिकता दी जाएगी.

भक्तामरस्तोत्र के अलंकारों का आंशिक अध्ययन

अभिषेक जैन

भक्तामरस्तोत्र जैनधर्म में रचे गए संस्कृत स्तुति ग्रंथों में सर्वाधिक प्रचलित एवं सर्वस्वीकृत भक्तिकाव्य है। इस काव्यग्रंथ की महत्ता इससे भी सिद्ध होती है कि यह एक ऐसा स्तुतिकाव्य है जो कि जैनों की दोनों शाखाओं दिगम्बर एवं श्वेतांबर में समान रूप से स्वीकार्य है। जैनसमाज का थोड़ा सा भी धार्मिक श्रावक इस स्तोत्र का नियमित पाठ भी करता है।

इस शोधलेख के माध्यम से हम इस भक्तिकाव्य में यत्नतः विकीर्ण अलंकारों का रसास्वादन कराने का प्रयास करेंगे जिससे इस भक्तिकाव्य की काव्यशास्त्रीय गरिमा का परिचय प्राप्त होगा। इस काव्य के कर्ता असंदिग्ध रूप से महामुनि मानतुंग हैं क्योंकि कवि स्वयं काव्य की अंतिम पंक्ति में – ‘तं मानतुंगमवशा समुपैति लक्ष्मी’ कहकर अपना नामोल्लेख करते हैं। “परंतु जैनाचार्यपरम्परा में १३ शताब्दी तक छोटे-बड़े १० आचार्यों के नाम मानतुंग मिलते हैं। इनमें से कथाकोषादि ग्रंथों के आधार से राजाभोज के समकालिन स्वीकारे जाते हैं।”

भक्तामर की छंद संख्या के बारे में दोनों परंपरा में थोड़ी भिन्नता दिखाई देती है। श्वेताम्बर परंपरा में ४४ एवं दिगंबर परंपरा में ४८ माने गए हैं। स्थानकवासी यद्यपि श्वेतांबर परंपरा के ही हैं फिर भी उन्होंने ४८ अपनाए हैं। समस्त छंद वसंततिलका छंद में निवद्ध हैं जिसका लक्षण है- उक्ता वसंततिलका तभजाजगौगाः बसंततिलका एक वार्णिक छंद है जिसमें १४ वर्ण होते हैं तथा इन वर्णों में तगण भगण जगण एवं अंत में दो गुरु वर्ण होते हैं। अलंकारशास्त्रीय वर्णन से पूर्व अलंकार के सामान्य स्वरूप का विचार करते हैं।

अलंकार- आचार्य मम्मट काव्यप्रकाश में कहते हैं –

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽद्भूद्वारेण जातुचित् ।

हारादिवदलङ्कारस्ते अनुप्रासोपमादयः ॥

अर्थ- जो काव्य में विद्यमान रस को शब्दार्थ रूपी अंगों के द्वारा कभी-कभी उत्कर्षयुक्त करते हैं वे अनुप्रास और उपमादि हारादि अलंकारों के समान

काव्य के अलंकार होते हैं।

भक्तामरस्तोत्र का अलंकारशास्त्रीय मूल्यांकन करने के उपरांत इस छोटे से काव्य ग्रंथ में शब्द एवं अर्थ दोनों प्रकारों के अलंकारों की प्रचुरता दिखाई देती है। अर्थालंकारों में उपमा दृष्टांत उत्प्रेक्षा स्वभावोक्ति निर्देशना काव्यलिंग अर्थान्तरन्यास चित्तालंकार दृष्टांत अलंकार आदि प्रमुख हैं। यद्यपि भक्तामरस्तोत्र के प्रत्येक छंद में अनेकों अलंकार हैं एवं एक-एक अलंकार का अनेकों स्थान पर प्रयोग किया है तथापि विस्तार के भय से हम कुछ छंदों के माध्यम से विभिन्न अलंकारों का रसास्वाद करेंगे।

उपमा अलंकार – उपमा अलंकार संस्कृत का सर्वप्रमुख अलंकार है 'उपमाकालिदासस्य' तो प्रसिद्ध ही है। भक्तामर स्तोत्र में उपमा अलंकार का सुंदर प्रयोग दृष्टव्य है-

निर्धूमवर्तिरपवर्जित तैलपूरः

कृत्स्नं जगत्त्रयमिदं प्रगटीकरोषि ।

गम्यो न जातु मरुतां चलिताचलानां

दीपोपरस्त्वमसि नाथ जगत्प्रकाशः ॥१६॥

हे जिनेन्द्रभगवान आप तैल वाती एवं घुँए से रहित तीनों लोकों को प्रकाशित करने वाले अलौकिक दीप हो। जो पहाड़ों को चलायमान करने वाली वायु से भी चलित नहीं होता। इसमें भगवान की तुलना आलौकिक दीप से करते हुए उस उपमा की सिद्धि भी की है।

दृष्टांत अलंकार- आचार्य मम्मट इस अलंकार को परिभाषित करते हैं कि-

दृष्टान्तः 'पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्' तुल्य विषयों का बिम्बप्रतिबिम्ब होने पर दृष्टांत अलंकार होता है इस स्तोत्र में इसका सुंदर प्रयोग प्राप्त होता है –

अल्पश्रुतं श्रुतवतां परिहासधाम

त्वद्भक्तिरेव मुखरी कुरुते बलान्माम् ।

यत्कोकिलः किल मधौ मधुरं विरौति

तच्चारु चूतकलिका निकरैक हेतुः ॥६॥

जिस प्रकार चैत्रमास में अगर कोई कोयल मधुर स्वर में बोलती है तो

SHRUTSAGAR

25

March-2016

उसके बोलने में आत्ममंजरी ही एक माल हेतु है, उसी प्रकार अल्पश्रुत वाला होने पर, एवं विद्वानों में उपहास का पात्र होने पर भी अगर में भगवान की भक्ति में प्रवर्तन कर रहा हूँ तो उसमें भगवान के गुण ही एक माल हेतु हैं।

उत्प्रेक्षा अलंकार- जहाँ उरपमेय की उपमान के साथ सम्भावना की जाती है¹ वहाँ उत्प्रेक्षा अलंकार होता है। इस स्तोत्र में इसका प्रयोग दृष्टव्य है –

मत्वेति नाथ तव संस्तवनं मयेद
मारभ्यते तनु धियाऽपि तवप्रभावात् ।
चेतो हरिष्यति सतां नलिनी दलेषु
मुक्ताफलद्युतिमुपैति ननूदबिंदुः ॥८॥

हे प्रभु में ऐसा मानता हूँ कि अल्पबुद्धि वाला होने पर भी मेरे द्वारा निर्मित यह स्तवन सज्जनों के चित्त का वैसे ही हरण करेगा जैसे कमलपत्रों पर पड़े हुए जल के कण सूर्य किरणों के प्रभाव के माध्यम से मोतियों की कांति को प्राप्त होते हैं।

वैधर्म्य उपमा अलंकार – जहाँ उपमान को हीन दिखाकर उपमेय को श्रेष्ठ बताया जाता है वहाँ वैधर्म्य उपमा अलंकार होता है। इसका प्रयोग मानतुंगसूरि तेरहवें पद में करते हैं –

वक्त्रं क्वते सुर नरोरग नेत्र हारि
निःशेष निर्जित जगत्त्रितयोपमानम् ।
बिम्बं कलंक मलिनं क्व निशाकरस्य
यद्वासरे भवति पाण्डु पलाशकल्पम् ॥१३॥

हे देव! आपका मुखमंडल देवताओं मनुष्यों एवं तिर्यचों के नेत्रों को आकर्षित करने वाला एवं तीनलोक की समस्त उपमाओं को जीतने वाला है। उसकी तुलना चंद्रमा के साथ कैसे हो सकती है जो कि दिवस में पलाश की भांति कांतिहीन हो जाता है।

अर्थान्तरन्यास अलंकार – जहाँ सामान्य का विशेष के द्वारा अथवा

1. सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेत यत्

श्रुतसागर

26

मार्च-२०१६

विशेष का सामान्य द्वारा समर्थन होता है वहाँ अर्थान्तरन्यास अलंकार होता है।¹
इसका प्रयोग है –

सोहं तथापि तव भक्ति वशान्मुनीश
कर्तुं स्तवं विगत शक्तिरपिप्रवृत्तः ।
प्रीत्यात्मवीर्यमविचार्य मृगो मृगेन्द्रं
नाभ्येति किं निज शिशोः परिपालनार्थं ॥५॥

हे मुनीश मैं अल्पशक्ति वाला होने पर भी आपकी भक्ति में उसी प्रकार प्रवृत्ति कर रहा हूँ जिस प्रकार हिरणी अपने शिशु को बचाने के लिए अपने सामर्थ्य को² भूलकर क्या सिंह के सन्मुख नहीं जाती अर्थात् अवश्य जाती है। इस पद में प्रथम विशेष कथन करके फिर हिरणी के माध्यम से सामान्य का निर्देश किया है अतः यहाँ अर्थान्तरन्यास अलंकार है।

निर्दशना अलंकार – जहाँ वस्तु का असम्भव संबंध उपमा के माध्यम से बताया जाता है वहाँ निर्दशना अलंकार होता है। इसका सुंदर प्रयोग है –

वक्तुं गुणान् गुणसमुद्र शशांक कान्तान्
कस्ते क्षमः सुरगुरुप्रतिमोऽपि बुद्ध्याः ।
कल्पान्तकालपवनोद्भूत नक्रचक्रं
को वा तरितुमलमम्बुनिधिं भजाम्याम् ॥४॥

हे चंद्र जैसी कान्ति वाले देव आप ऐसे गुणसमुद्र हो जिसका वर्णन करने में देवगुरु बृहस्पति भी समर्थ नहीं है। जिस समुद्र में भयंकर लहरें उठ रहीं हो ऐसे मगरमच्छ से भरे समुद्र को अपने हाथों से पार करने में कौन समर्थ है। इस पद में को वा तरितुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम् इस पंक्ति में निर्दशना अलंकार है।

स्वाभावोक्ति अलंकार – जहाँ स्वाभाविक वर्णन से रसोत्पत्ति होती है वहाँ स्वाभावोक्ति अलंकार होता है यथा –

स्वाभावोक्ति अलंकार होता है यथा –

1. सामान्य वा विशेषो वा तदन्येन समर्थते, यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणतरेण वा
2. निर्दर्शना अभवन् वस्तु संबंध उपमापरिकल्पकः

SHRUTSAGAR

27

March-2016

यैः शान्तरागरुचिभिः परमाणुभिस्त्वं
निर्मापितस्त्रिभुवनैक ललामभूत ।
तावन्त एव खलु तेप्यणवः पृथिव्यां
यत्ते समानमपरं न ही रूपमस्ति ॥१२॥

हे तीनलोक के आभूषणरूप शांतरस की रुचि से सहित जिनेन्द्रभगवान् जिन परमाणुओं से आपकी देह निर्मित हुई है। वे परमाणु इस संसार में उतने ही थे क्योंकि हमें इस संसार में आपसे अधिक सुंदर कोई और दिखाई नहीं देता।

काव्यलिङ्ग अलंकार – जहाँ कारणकार्य नियम के माध्यम से रसोत्पत्ति की जाति है वहाँ काव्यलिङ्ग अलंकार होता है, भक्तामर के इस छंद में यह अलंकार ध्वनित होता है –

किं शर्वरीषु शशिनाऽह्नि विवस्वता वा
युष्मन्मुखेन्दु दलितेषु तमस्सु नाथ ।
निष्पन्नशालि वन शालिनी जीवलोके
कार्यं कियज्जलधरै र्जल भार नम्रैः ॥१९॥

हे भगवान् जब आपके दिव्यतेज के कारण समस्त प्रकार का अंधकार नष्ट हो जाता है तो फिर दिन में सूर्य के प्रकाश एवं रात्रि में चंद्र के प्रकाश की क्या आवश्यकता है। जिस प्रकार जब खेतों में धान पकने के उपरांत जल से भरे बादलों की क्या आवश्यकता है। यहाँ कारणकार्यपना के माध्यम से रसोत्पत्ति बताई है, अतः काव्यलिङ्ग अलंकार है।

चित्रालंकार – जब काव्य का प्रस्तुतिकरण इतना सबल होता है कि वाचक के मन में संपूर्ण चित्र उपस्थित हो जाता है वहाँ चित्रालंकार होता है यथा –

भिन्नेभ कुंभ गलदुज्ज्वल शोणिताक्त
मुक्ताफलप्रकर भूषित भूमिभागः ।
बद्धक्रमः क्रमगतं हरिणाधिपोऽपि
नाक्रामति क्रमयुगाचल संश्रितं ते ॥३५॥

हे जिनेन्द्र ऐसा सिंह जिसने अपने प्रहार से भयानक हाथी के गण्डस्थल (मस्तक) को छिन्न-भिन्न कर दिया हो और उस गण्डस्थल से निकलने वाले

श्रुतसागर

28

मार्च-२०१६

गजमुक्ताओं से भूमि का भाग सुंदर हो गया हो ऐसा सिंह जो छलांगे मारने के लिए तैयार हो उसके पंजे में आया हुआ भक्त अगर आपके चरणरूपी पर्वत की शरण लेता है तो सिंह उस पर आक्रमण नहीं करता। इस छंद 'बद्धक्रमः' हाथी के वर्णनादि प्रसंगों में चित्तालंकार की निष्पत्ति है।

अर्थालंकार के अतिरिक्त शब्दालंकारों का भी भक्तामर स्तोत्र में बहुलता के साथ प्रयोग मिलता है अतः कुछ शब्दालंकारों के प्रयोग देखते हैं –

नात्यद्भुतं भुवनभूषण भूतनाथ

भूतैर्गुणैर्भुवि भवन्तमभिष्टुवन्तः ।

तुल्या भवन्ति भवतो ननु तेन किंवा

भूत्याश्रितं य इह नात्मसमं करोति ॥१०॥

इस पद में 'भ' अक्षर की पुनः पुनः आवृत्ति होने के कारण यहाँ वृत्यानुप्रास प्राप्त होता है।

लाटानुप्रास – जहाँ शब्द अथवा पदों की पुनरावृत्ति के माध्यम से रसोत्पत्ति की जाती हो वहाँ लाटानुप्रास होता है यथा –

तुभ्यं नमस्त्रिभुवनार्तिहराय नाथ

तुभ्यं नमः क्षितितलामल भूषणाय ।

तुभ्यं नमस्त्रिजगतः परमेश्वराय

तुभ्यं नमो जिनभवोदधि शोषणाय ॥२६॥

इस पद्य में तुभ्यं नमः इन पदों के प्रयोग से लाटानुप्रास (पदानुप्रास) की अभिव्यक्ति होती है।

यमक अलंकार – जहाँ एक शब्द के दो या दो से अधिक अर्थ प्राप्त होते हैं वहाँ यमक अलंकार होता है यथा –

बुद्धस्त्वमेव विवुधार्चित बुद्धि बोधात्

त्वं शंङ्करोऽसि भवनत्रय शंकरत्वात् ।

धातासि धीरशिवमार्ग विधेर्विधानात्

व्यक्तं त्वमेव भगवन् पुरुषोत्तमोऽसि ॥२५॥

इस पद में बुद्ध, विधाता एवं शंकर शब्दों में अनेकार्थ होने से यहाँ यमक

SHRUTSAGAR

29

March-2016

अलंकार घटित होता है।

इस प्रकार भक्तामर स्तोत्र का आंशिक अलंकारशास्त्रीय अध्ययन से कुछेक अलंकारों का सामान्य परिचय प्रस्तुत करने का प्रयास किया गया है, अगर विस्तार पूर्वक अध्ययन किया जाए तो एक-एक छंद में अनेकों अलंकार एवं एक-एक अलंकार अनेकों बार प्रयुक्त है। इससे यह लघुकाय भक्तिकाव्य साहित्यिक गुणों से परिपूर्ण आदर्श भक्तिकाव्य के रूप में प्रस्तुत होता है।

क्षति स्वीकार
वोल्युम-2 अंक-9

पृष्ठांक	ढाल	गाथा	अशुद्ध	शुद्ध
18	1	15	सघलइ ए टेव	सघलइ टेव
18	2	2	मुखइ	मुखि
19	2	4	खमासणत्ति	खमासण उत्ति
19	2	7	संदे सावुं	संदेसावुं
21	3	7	छट्टेइ	छट्टइ
22	4	4	पोसा दोसा	पोसा दोए
23	4	6	मिच्छाइ दुक्कड	मिच्छा दुक्कड
23	5	4	कुंकूमना	कुंकूना
24	5	9	भणसइ	भणेसइ

आचार्य श्रीकैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में ग्रंथसूचना शोधपद्धति : एक परिचय

रामप्रकाश झा

(गतांक में वर्णित हस्तप्रत आधारित सूचना शोधपद्धति से आगे)

ग्रन्थमाला आधारित शोध पद्धति : कभी-कभी वाचक किसी ग्रन्थमाला का नाम लेकर आता है और प्रश्न करता है कि अमुक ग्रन्थमाला की कौन-कौन सी पुस्तकें आपके पास हैं. ऐसी स्थिति में हम उस ग्रन्थमाला का नाम ग्रन्थमाला शोधप्रपत्र के ग्रन्थमाला नामवाले खाने में प्रविष्ट कर शोध करते हैं तो यदि उस ग्रन्थमाला की कोई भी पुस्तक ज्ञानमन्दिर में होगी तो उस प्रदर्शित होनेवाली सूची में उस ग्रन्थमाला के नाम पर कर्सर पहुँच जाता है. उसके नीचे बहुत सारे टैब दिखाई देते हैं, जिनमें उस ग्रन्थमाला से जुड़े हुए प्रकाशन, प्रकाशक और विद्वान वाला टैब विशेष रूप से उपयोगी सिद्ध होता है.

प्रकाशन के टैब पर क्लिक करने से उस ग्रन्थमाला से सम्बन्धित सारे प्रकाशनों की सूची दिखाई देती है. इस सूची के अन्तर्गत उस ग्रन्थमाला के अन्तर्गत प्रकाशित पुस्तकों के नाम, उनके भाग, उनकी आवृत्ति, उन पुस्तकों के प्रकाशक का नाम व स्थल, उनके प्रकाशन वर्ष तथा उनकी पृष्ठ संख्या कम्प्यूटर स्क्रीन पर दर्शायी जाती है.

प्रकाशक के टैब पर क्लिक करने से उस ग्रन्थमाला से जुड़े हुए प्रकाशकों के नाम, स्थान, पता व फोन नम्बर, ई-मेल, वेबसाइट आदि की जानकारी प्राप्त होती है. विद्वान के टैब पर क्लिक करने से उस ग्रन्थमाला के सम्पादकादि के नामों की सूची दिखाई देती है.

दूसरी पद्धति यह है कि पुस्तक शोधप्रपत्र के ग्रन्थमाला नाम वाले फिल्ड में ग्रन्थमाला का नाम लिख कर शोध करने से उस ग्रन्थमाला के अन्तर्गत प्रकाशित सभी पुस्तकों की विस्तृत सूचनाएँ प्राप्त होती हैं. इस सूची के अन्तर्गत उस विद्वान के द्वारा संपादित पुस्तकों के नाम, उनके भाग, उनकी आवृत्ति, उन पुस्तकों के प्रकाशक का नाम व स्थल, उनके प्रकाशन वर्ष तथा उनकी पृष्ठ संख्या कम्प्यूटर स्क्रीन पर दर्शायी जाती है.

बीचवाले भाग में उस पुस्तक के सम्पादक, संशोधक, संकलनकार आदि

का नाम तथा पुस्तक की भौतिक स्थिति दर्शायी जाती है तथा सबसे नीचे उस ग्रन्थमाला के अन्तर्गत प्रकाशित प्रकाशनों में उपलब्ध कृतियों के नाम, उसके कर्ता का नाम, उसका स्वरूप मूल, टीका, अनुवादादि, उसका प्रकार गद्य-पद्यादि, उस कृति का आदिवाक्य, अन्तिमवाक्य तथा उसका परिमाण दर्शाया जाता है.

उदाहरण के लिए सिंघी जैन ग्रन्थमाला से प्रकाशित पुस्तकों की सूची देखने के लिए पुस्तक शोध-प्रपत्र के ग्रन्थमाला वाले खाने में ग्रन्थमाला का नाम लिखकर शोध करने से इस ग्रन्थमाला के द्वारा प्रकाशित कुल ६२ प्रकाशनों की सूची तुरन्त ही कम्प्यूटर स्क्रीन पर दिखाई देने लगती है.

उस सूची में सर्वप्रथम पुस्तक का नाम है- "LIFE OF HEMCHANDRACHARYA" इस पुस्तक का प्रकाशक है- सिंघी जैन ज्ञानपीठ, कलकत्ता, यह पुस्तक ई. १९३६ में प्रकाशित हुई है, इस पुस्तक के लेखक हैं डॉ. मणिलाल पटेल तथा इस पुस्तक की तीन नकल ज्ञानमन्दिर में उपलब्ध हैं.

मासिक पत्रिका आधारित शोध पद्धति : यदि वाचक किसी मासिक-साप्ताहिक पत्रिका-मैगेजिन का नाम लेकर आए और कहे कि आपके पास अमुक मासिक पत्रिका के कौन-कौन से अंक हैं, उन अंकों में से मुझे अपने लिए उपयुक्त अंक चयन करना है.

जिसमें कोई विशिष्ट लेख छपा है. तो इस प्रकार की शोध करने के लिए लायब्रेरी प्रोग्राम के मैगेजिन-अंक के नाम वाले फिल्ड में उस अंक का नाम लिखकर शोध करेंगे तो उस पत्रिका के सभी अंकों की सूचनाएँ कम्प्यूटर स्क्रीन पर आ जाएँगी.

आचार्य श्रीकैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में उन सभी अंकों के वार्षिक बाईन्ड बनवाकर रखे गए हैं. उस बाईन्ड में से वाचक को अपेक्षित अंक निकलवाकर उसे दे दिया जाता है. मैगेजिन में जितने भी महत्त्वपूर्ण लेख छपे होते हैं, वे लेख उस अंक के पेटांकों में उपलब्ध लेखों की सूची में देखे जा सकते हैं? उस सूची में से वाचक अपने लिए उपयोगी लेखों का चयन कर सकता है.

(क्रमशः)

વિવિધ જ્ઞાનભંડારોના સ્કેન ડેટાના સૂચિકરણનો પ્રારંભ

ગળ્હેન્દ્રભાઈ પઢિયાર

રાષ્ટ્રસંત પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી પદ્મસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા. ના શુભાશીર્વાદ સાથે આચાર્ય શ્રી કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર કોબા ખાતે રહેલી હસ્તપ્રતોનું વિસ્તૃત કોટલોર્ગીંગ કાર્ય ચાલી રહ્યું છે તેની સાથે આ જ્ઞાનમંદિર એક નવું કદમ ભરવા જઈ રહ્યું છે. તેમાં આ સંસ્થા પાસે ભારતભરના અનેક પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોની હસ્તપ્રતોનો સ્કેન ડેટા સારી સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ છે. જેમાં રહેલ કૃતિ, વિદ્વાન આદિ ઘણી બધી માહિતીઓ સંશોધનાદિ કાર્યોમાં બહુજ ઉપયોગી બની શકે તેમ છે. પ્રાથમિક તબક્કે આવશ્યક માહિતીઓ સાથે એકવારનું સૂચિકરણ કરવાના પ્લાનીંગ સાથે ૧૨ થી ૧૫ કાર્યકર્તાઓની એક ટીમ જ્ઞાનમંદિરની શહેર શાખા પાલડી ખાતે તૈયાર કરીને દિ.૨૦/૦૨/૨૦૧૬ શુભ દિને પ્રોજેક્ટનો શુભારંભ કરવામાં આવ્યો.

પ્રસંગમાં સંસ્થાના માનનીય ટ્રસ્ટીવર્ય શ્રી કિરીટભાઈ કોબાવાલા, ટ્રસ્ટીવર્ય શ્રી દર્શિતભાઈ શાહ, કારોબારી સભ્યશ્રી વિક્રમભાઈ રાણા, શ્રીડિમ્પલભાઈ મારફતીયા, શ્રીધનેશભાઈ શાહ આદિ મહાનુભાવો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. શ્રીમતી કલ્પનાબેન શેઠના નેતૃત્વમાં ચાલનાર આ પ્રોજેક્ટને બિરદાવતા ઉપસ્થિત અનેક મહાનુભાવોએ પોતાના મંતવ્ય રજુ કર્યાં હતાં. પૂ. આ. ભ. શ્રી અજયસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા. ના આશીર્વાચન પત્રનું વાંચન કરવામાં આવ્યું હતું. અલ્પાહાર સાથે કાર્યક્રમ સુંદર રીતે પૂર્ણ થયો હતો.

પાલડી ખાતે દિ. ૦૩/૦૩/૨૦૧૬ના રોજ પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી અજયસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના સાક્ષાત સાન્નિધ્યનો પણ લાભ મળ્યો હતો. પૂ.શ્રી તરફથી ટીમને આશીર્વાચન, માર્ગદર્શન, કાર્યની મહત્તા, કાર્યમાં સમર્પણ ભાવ આદિ બાબતો પર બે દિવસ સારો એવો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો હતો.

અધિકારપદં પ્રાપ્ય નોપકારકરો યદિ ।

અકારસ્તસ્ય નશ્યન્તિ ધિકારઃ પ્રાપ્યતે તદા ॥

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र ३०वें ध्वजारोहण कार्यक्रम के फोटो

TITLE CODE : GUJ MUL 00578. SHRUTSAGAR (MONTHLY). POSTAL AT. GANDHINAGAR. ON
15TH OF EVERY MONTH. PRICE : RS. 15/- DATE OF PUBLICATION MAR- 2016

મહાવીર જિનાલય સ્થિત શેઠ-શેઠાળી પ્રતિમા, પેટલાદ (ગુજ.)

પ્રકાશક

શ્રી મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર, કોવા

આચાર્ય શ્રી કૈલાસસાગરસુરિ જ્ઞાનમંદિર ગાંધીનગર ૩૮૨૦૦૭

ફોન નં. (૦૭૯) ૨૩૨૭૬૨૦૪, ૨૦૫, ૨૫૨, ફેક્સ (૦૭૯) ૨૩૨૭૬૨૪૯

Website : www.kobatirth.org

email : gyanmandir@kobatirth.org

BOOK-POST / PRINTED MATTER

Printed and Published by : HIREN KISHORBHAI DOSHI, on behalf of SHRI MAHAVIR JAIN ARADHANA KENDRA, New Koba, Ta.&Dist. Gandhinagar, Pin-382007, Gujarat.
And **Printed at :** NAVPRABHAT PRINTING PRESS, 9, Punaji Industrial Estate, Dhobighat, Dudheshwar, Ahmedabad-380004 and **Published at :** SHRI MAHAVIR JAIN ARADHANA KENDRA, New Koba, Ta.&Dist. Gandhinagar, Pin-382007, Gujarat.
Editor : HIREN KISHORBHAI DOSHI